

CULTUURHISTORIE EN ARCHEOLOGIE BEÏNVLOEDEN PLAN MER WATERWIJK URK

Polders hebben een bijzondere plaats in de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Zo ook de Noordoostpolder. Die is aangewezen als Belvédèregebied en door Nederland op de voorlopige lijst van werelderfgoedgebieden geplaatst. Ook vanuit archeologisch oogpunt is de Noordoostpolder interessant. Wie in deze polder iets van plan is, in het geval van de gemeente Urk het bouwen van woningen en het aanleggen van bedrijventerrein, loopt vanzelf tegen de bijzondere geschiedenis aan. In de m.e.r.-procedure hebben cultuurhistorie en archeologie dan ook extra aandacht gekregen. Met resultaat.

Marjon Plantinga, Willem van der Post & Karel Wethmar

24

TOETS 01 06

Urk heeft een hechte samenleving en kent een sterke autonome bevolkingsgroei. Daarom is er behoefte aan nieuwe huizen en bedrijventerrein. Voor de locatiekeuze is in vier richtingen gekeken: het Urkerbos (richting het noorden), de polder in (naar het oosten), de Urkervaart over (naar het zuiden) en het IJsselmeer in (naar het westen). Groei richting het noorden en westen biedt weinig mogelijkheden: het Urkerbos is onderdeel van de ecologische hoofdstructuur en het IJsselmeer is Vogelrichtlijngebied. Gekeken is voor ontwikkeling naar het oosten (deelgebied 1), gecombineerd met een sprong over de Urkervaart (deelgebied 2). In de periode tot 2025 wil Urk hier circa 3.200 woningen en 20 ha bedrijventerrein ontwikkelen. Urk heeft deze plannen uitgewerkt in het structuurbeeld 2025+. In de milieueffectrapportage is onderzocht op welke onderdelen van het structuurbeeld

milieuwinst te behalen was. Twee van die onderdelen lichten we hier toe: cultuurhistorie en archeologie. In de startnotitie was als inzet aangegeven: 'De herkenbaarheid van de cultuurhistorische structuren blijft gehandhaafd.' Voor archeologie had de gemeente al de verwachtingswaarde van het plangebied bepaald. Als uitgangspunt was geformuleerd (1) de archeologische waarden in de bodem te behouden, en (2) verder archeologisch onderzoek uit te voeren in een later stadium.

Cultuurhistorie

De inpoldering van de Noordoostpolder (1937-1942) is een hoogtepunt in de Nederlandse traditie van droogmakerijen en weerspiegelt wat in die tijd cultuurtechnisch, sociaal en landschaps(architectonisch) maximaal haalbaar was. In het plangebied zijn de bijzondere ontwerpcriteria van de polder nog goed te zien. De kavels boven de Urkervaart hebben een vaste grootte van 300 x 800 m: de primaire bouwsteen van de polder, qua lengte gebaseerd op een bedrijfseconomisch optimale grootte, en qua breedte op wat de toenmalige drainagetechniek toestond. Onder de Urkervaart gaat de standaard polderverkeveling over naar de aangepaste verkeveling die nodig was voor de aansluiting op Urk. Hier zijn restkavels met schuine zijden en afwijkende oppervlakten aangelegd. De wegen en waterlopen weerspiegelen de oorspronkelijke polderverkeveling. De wegen vormen lange rechte lijnen en langs een aantal wegen is nog de typische wegbeplanting

DE AUTEURS

Marjon Plantinga (0570-699497, marjon.plantinga@tauw.nl) is projectmedewerker bij Tauw, Willem van der Post (036-5333424, w.vanderpost@atelierdutch.nl) is stedenbouwkundige AvB bij Atelier Dutch, Architectuur Stedenbouw Landschap, Karel Wethmar was de projectleider bij de gemeente Urk.

Deelgebied 1, oostelijk van Urk, en deelgebied 2, ten zuiden van de Urkervaart.

aanwezig. Ook de boerderijen werden volgens vaste principes gebouwd. De belangrijkste zijn dat de erven altijd aan de weg liggen in een hoek van de kavel, er steeds afwisseling is (twee erven tegenover elkaar, twee naast elkaar, twee tegenover elkaar, enz.) en dat het rechthoekige erf altijd omgeven wordt door erfbeplanting die zich opent naar de weg. Deze afwisseling van boerderijerven is ook terug te zien in het plangebied, al heeft de tijd niet stilgestaan en verliezen de wegen dicht bij de bebouwingrand van Urk hun typische karakter van polderweg.

Archeologie

Hoewel onzichtbaar, worden in het plangebied ook archeologische waarden verwacht. In de vroege en midden steentijd (circa 15.000-5.300 voor Chr.) was het rivierdal van de Overijsselse Vecht, ter hoogte van de huidige Urkervaart, een aantrekkelijk vestigingsmilieu. Noordelijk van de oude loop van de Vecht lag een oeverwal, zuidelijker stak een rivierduin hoog boven de omgeving uit. Toen het gebied in de late steentijd (5.200-2.100 voor Chr.) begon te vernatten, ontstond in de lage delen veen, maar grote delen waren nog droog genoeg voor bewoning.

Bij archeologisch onderzoek vlakbij het plangebied zijn op de oeverwal en rivierduin in de ondergrond bewoningssporen gevonden. Op de plek van de oude rivierduin bijvoorbeeld zijn haardkuilen, vuurstenen voorwerpen en grafresten aangetroffen, die wijzen op bewoning in de midden en late

steentijd. Mogelijk hebben hier mensen van de Swifterbantcultuur geleefd, een halfagrarische samenleving waarover nog veel vragen bestaan. Na de steentijd ontstonden grote veenkussens in het huidige plangebied. Vanaf die tijd was het gebied waarschijnlijk niet meer geschikt voor bewoning. De zee won steeds meer terrein, zodat Urk in de middeleeuwen een eiland werd en het plangebied bijna helemaal in de Zuiderzee verdween.

Structuurbeeld beoordeeld

In de milieueffectrapportage is bekeken of het structuurbeeld van Urk voldoende rekening houdt met de cultuurhistorische structuren en potentiële archeologische waarden in het plangebied. De inrichting die het structuurbeeld voor deelgebied 1 kiest, biedt goede kansen voor behoud van de cultuurhistorische waarden. Zo dragen groene randen bij aan het behoud van het karakter van de polderwegen en de daaraan liggende boerderijen. Ook vormen de locatie en vormgeving van de waterbergingsplas samen met de groenstructuur een echo van de oorspronkelijke kavelstructuur binnen het toekomstige woongebied.

In deelgebied 2 daarentegen sluit het structuurbeeld minder aan bij de cultuurhistorie, vanwege de schuine lijn die de grens vormt tussen werk- en woongebied. Deze grens tussen werk- en woongebied ontkent het oorspronkelijke kavelpatroon. Schuine lijnen komen in de oorspronkelijke structuur van de polder niet voor, maar zijn hier wel bepalend in het structuurbeeld.

Kaart 1: cultuurhistorische uitgangspunten. De belangrijkste vraag voor cultuurhistorie was: hoe kunnen de typische polderkenmerken zo goed mogelijk zichtbaar blijven in het toekomstige stedelijke gebied? Bijvoorbeeld door de oorspronkelijke kavelstructuur herkenbaar te houden en bestaande boerderijen in het plan op te nemen. Ook zal iedereen een typische polderweg herkennen indien de stroken langs de wegen vrij blijven van nieuwe bebouwing.

Kaart 2: structuur op basis van cultuurhistorie. De nieuwe weg die de uitbreiding van het woon- en werkgebied begrenst, krijgt de allure van een polderweg door hier afschermdende (weg)beplanting aan te brengen. Deze beplanting is een soort 'vitrage' die de bebouwing omgeeft. Om de kenmerkende afwisseling van erven met hun beplanting en open land te behouden, krijgen de groenstroken langs de wegen tenminste de diepte van de boerderijerven. Tot slot worden de nieuwe functies per kavel georganiseerd en wordt de verdraaiing in de kavelrichting geaccentueerd met een driehoekig park en een driesprong van wegen.

Kaart 3: structuur op basis van archeologie. Gekeken is waar de gebieden met een hoge archeologische verwachtingswaarde rondom de rivierduinen en de oude riviergeul in de ondergrond liggen. Vervolgens is een structuur geschetst waarbij deze gebieden vrij blijven van bebouwing. Zo wordt het risico op verstering van archeologische resten zoveel mogelijk voorkomen.

Kaart 4: integratiemodel. Op dit moment is nog niets bekend over de waarde, omvang en het aantal vondsten in het plangebied, maar aangenomen mag worden dat met later archeologisch onderzoek de grote gebieden met een hoge archeologisch verwachtingswaarde (sterk) teruggebracht kunnen worden tot kleinere vindplaatsen met een daadwerkelijke hoge archeologische waarde. Cultuurhistorie heeft daarom de basis gevormd voor een geïntegreerde structuur. Hierin blijven twee exemplarische gebieden samenvallend met vroegere rivierduinen onbebouwd, net als de groenstroken langs de omgevende wegen en het draaipunt van de verkavelingsrichtingen. Door het vrijhouden van twee deelgebieden met een hoge archeologische verwachtingswaarde wordt de mogelijkheid opengehouden archeologisch onderzoek uit te voeren en blijven kenmerkende bodemprofielen bewaard.

Ook van een bescherming van de bestaande erven in de planrand en de typische polderwegen is geen sprake. De conclusie was daarom dat het nodig was voor het deelgebied onder de Urkervaart een thema-alternatief cultuurhistorie te maken.

Bij de effectbepaling voor cultuurhistorie konden wij kijken naar het landschap. Het bepalen van de effecten op archeologie was een stuk lastiger. De verwachtingswaarde is hoog, maar onbekend was wat er daadwerkelijk aan archeologische resten aanwezig is. Echter, gezien de historie en de vindplaatsen elders in Urk mag worden aangenomen dat er archeologische vindplaatsen zijn. Bij de effectbeoordeling is daarom vooral gekeken of hiermee voldoende rekening is gehouden. In het deelgebied onder de Urkervaart was dit niet het geval. Daarom is voor dit deelgebied 2 ook vanuit archeologie een thema-alternatief gemaakt.

Aanpassingen ontwerp

De twee thema-alternatieven zijn vervolgens samengevoegd tot één geïntegreerd alternatief voor beide thema's. Specifiek voor archeologie is bovendien bepaald hoe nader archeologisch onderzoek het best valt in te passen in de bouwfasering. Je kunt immers nog voor verrassingen komen te staan. Uitgangspunt was: zo vroeg mogelijk realiseren van die delen waar daadwerkelijke aanwezigheid van archeologische waarden kan leiden tot wijzigingen in het programma.

Cultuurhistorie en archeologie hebben een belangrijke plaats gekregen in het MMA. Voor het deel ten zuiden van de Urkervaart was het thema-alternatief zelfs leidend. De kavelstructuur en rechte lijnen van de polder blijven herkenbaar, bijvoorbeeld in de rechte hoeken van de ontsluitingsweg en de rechte tocht langs de ecologische verbindingzone aan de oostzijde van het plangebied. De strook langs de Urkervaart, die een hoge archeologische verwachtingswaarde heeft, blijft overwegend groen zodat het mogelijk is archeologische vindplaatsen in de bodem te bewaren. In een aantal gevallen heeft het belang van cultuurhistorie en archeologie in concessies ten aanzien van andere milieuthema's geresulteerd. Zo zou de waterbergingsplas (in deelgebied 1) het beste op het laagste punt kunnen komen, grenzend aan de Urkervaart. Maar omdat bij aanleg van een plas daar mogelijk archeologische resten verloren gaan, is de bergingsplas noordwaarts verschoven.

Toch is ook op het gebied van cultuurhistorie een enkele concessie gedaan. De ontsluitingsweg is bijvoorbeeld verschoven naar een locatie die verkeerskundig gunstiger is. De archeologie kan in de toekomst nog voor verrassingen zorgen. Verwacht wordt dat er een beperkt aantal kleine vindplaatsen aanwezig zal zijn, wat prima past in het ruimtelijk beeld van het MMA. Maar worden er veel meer of grotere vindplaatsen aangetroffen, dan heeft dit consequenties voor de ruimtelijke opzet en mogelijk zelfs voor het realiseerbare programma. Daarom is het gewenst op korte termijn inzicht te krijgen in het aantal en de grootte van de vindplaatsen. Gezien de oppervlakte aan gebieden met een hoge archeologische verwachtingswaarde zou gestart moeten worden met het onderzoeken van deelgebied 2, om daarna verder te gaan met de zuidrand van deelgebied 1.

Resultaat

Inmiddels heeft de gemeente Urk voorkeursrecht gevestigd op het deel van het plangebied onder de Urkervaart en hiervoor een globaal voorontwerp-

BELEID EN REGELGEVING

In 1999 werd de Nota Belvedere ondertekend door de ministeries van OC&W, VROM, LNV en V&W. Uitgangspunt is cultuurhistorische waarden volwaardig mee te nemen in ruimtelijke ontwikkelingen onder het credo: 'behoud door ontwikkeling'. Werken in de geest van de Nota Belvedere betekent voortbouwen op het aanwezige erfgoed, zodat dit op de lange termijn behouden blijft. Even belangrijk is dat een volwaardige integratie van cultuurhistorie bijdraagt aan de identiteit en ruimtelijke kwaliteit van een gebied. Zie www.belvedere.nu

Het Verdrag van Malta regelt de omgang met het Europees archeologisch erfgoed. Nederland heeft dit verdrag in 1992 ondertekend. Eind maart stemde de Tweede Kamer in met het wetsvoorstel voor de nieuwe Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz), die uitvoering gaat geven aan het verdrag. Na behandeling in de Eerste Kamer kan de Wamz in werking treden, waarschijnlijk in 2007. Inmiddels wordt al wel gewerkt 'in de geest van Malta'. Het verdrag heeft drie belangrijke uitgangspunten:

- Archeologische waarden zo veel mogelijk in de bodem bewaren.
- Vroeg in de ruimtelijke ordening al rekening houden met archeologie.
- Bodemverstoorders betalen archeologisch vooronderzoek en mogelijke opgravingen.

Meer informatie: www.archis.nl, www.minocw.nl/cultureelerfgoed/

bestemmingsplan opgesteld. De hoofdstructuur is grotendeels gebaseerd op het MMA. Ook bewaart het bestemmingsplan zoveel mogelijk het typische karakter van de polderwegen. Wel wordt het gehele gebied bebouwd vanuit de verwachting dat er geen grote vindplaatsen aanwezig zullen zijn. Het bestemmingsplan laat voldoende ruimte voor inpassing van kleine vindplaatsen.

Leerpunten

1. Het definiëren van heldere beoordelingscriteria in de startnotitiefase helpt bij het opstellen van het MER. Dit geldt zeker voor cultuurhistorie en archeologie, omdat de beoordeling hiervan voor een deel subjectief is.
2. In aanvulling op punt 1 is het goed de beoordelingscriteria te prioriteren, zowel binnen het aspect (welk kenmerk van de polder telt het zwaarst) als integraal (op welke punten mag geen concessie worden gedaan).
3. Cultuurhistorie en archeologie zijn samen genomen in één thema-alternatief vanuit het idee dat beide aspecten sterk met elkaar samenhangen. Dit bleek echter niet het geval. De cultuurhistorie van het gebied wordt bepaald door de strakke regels van de cultuurtechniek, terwijl de archeologie vooral samenhangt met de geomorfologie. Achteraf gezien hadden wij ook kunnen denken aan twee verschillende thema-alternatieven.
4. Het visualiseren van de cultuurhistorische kenmerken en archeologische waarden heeft goed inzicht gegeven in de ruimtelijke mogelijkheden en onmogelijkheden. Het maakt de criteria, die ruimtegebonden zijn, goed zichtbaar. ■